

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

ÉRTELMISÉGI
KARRIERTÖRTÉNETEK,
KAPCSOLATHÁLÓK,
ÍRÓCSOPORTOSULÁSOK

4

Szerkesztette
BIRÓ ANNAMÁRIA – BOKA LÁSZLÓ

Reciti – Partium Kiadó
Budapest – Nagyvárad, 2021

A könyv megjelenését az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta

A kötet a Partiumi Keresztény Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi tanszéki csoportja és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet együttműködésében, közös kiadásban valósult meg.

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon idézhető, sokszorosítható.

ISSN 2559 2548

ISBN 978 615 6255 28 0

Grafikai terv: Vincze Judit, Voiticsek Ilona

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

BEVEZETŐ	9
Csörsz RUMEN ISTVÁN	
CSEPPBEN A TENGER	
Nagy János szanyi plébános íróbarátai	17
RÉDEY-KERESZTÉNY JÁNOS	
AGYICH ISTVÁN ALKOTÓI PÁLYÁJA	
A 18. SZÁZADI HISTORIA LITTERARIA FÉNYÉBEN	39
JÁNOS SZABOLCS	
UTAZÓ NÉMET ÉRTELMISÉGIK	
A 18–19. SZÁZADI ERDÉLYBEN ÉS BÁNSÁGBAN	57
SZAJBÉLY MIHÁLY	
ÉRTELMISÉGI SZEREPKÖRÖK HATÁRÁN	
A Magyar Könyvkereskedők Egyletének életre hívása 1878-ban	73
BOKA LÁSZLÓ	
ADY NAGYVÁRADI KAPCSOLATHÁLÓJA	
Jellemzők, típusok, korszakok	97
PAPP ÁGNES KLÁRA	
ADY BAUDELAIRE „HÁLÓJÁBAN”	
Baudelaire és Ady szerelemképének összevetése	131
BORBÁS ANDREA	
„AZT SE HIDD, HOGY E LEVÉL IRODALMI-LEVÉL”	
A levélíró Ady szerepei és redakciókba küldött sorai	145

SZÉNÁSI ZOLTÁN		
VERSEK EGY SZERELEM KAPCSOLATI HÁLÓJÁBAN		
Boncza Berta és Babits Mihály, 1919–1920	159	
MAJOR ÁGNES		
„Ó MŰVÉSZ MENNYIT KELL VESZŐDNÖD”		
Babits karrierfordulata és a költői munkafolyamat változása	171	
SZÉCHENYI ÁGNES		
ÚJSÁGÍRÓ – ÍRÓ – FILMÍRÓ		
Biró Lajos (karrier)útjai	179	
TVERDOTA GYÖRGY		
A TULOK		
Az értelmiség mozgásteret a munkásmozgalmi szubkultúrában	197	
ABLONCZY BALÁZS		
„SZÉKELY FIÚK”		
Az Erdély-kultusz magyarországi hálózata, 1920–1970	213	
VALLASEK JÚLIA		
„NEM A RÉGI NAPSÜTÉS”		
Értelmiségi és művészi karrierlehetőségek a két világháború közötti erdélyi regényben	237	
ALBU-BALOGH ANDREA		
SZÖVEGRŐL SZÖVEGRE		
A szövegvariánsok vizsgálata Karácsony Benő kariertörténetének kontextusában	249	
VARGA P. ILDIKÓ		
VIKÁR BÉLA LEVELEI E. N. SETÄLÄHEZ		
Kulturális csere, innováció, legitimáció	263	
BALÁZS IMRE JÓZSEF		
A COBRA-MODELL RELEVANCIÁJA A MAGYAR KULTÚRÁBAN		277
K. HORVÁTH ZSOLT		
POLITIKAI ÉS POÉTIKAI ÁTHAJLÁSOK		
A Gerilla együttes értelmiségi kapcsolatrendszere Budapesten, 1967–1971	291	

LADÁNYI ISTVÁN	
NEMZEDÉKI FELLÉPÉS, CSOPORTREPREZENTÁCIÓ, EGYÉNI KARRIEREK	
Az újvidéki <i>Új Symposion</i> folyóirat első nemzedékének összehasonlító kariervizsgálata	
	303
SCHEIN GÁBOR	
ÚJRA A HATÁRON: AZ IRODALMI MEZŐ A 90-ES ÉVEKBEN	
	317
BIRÓ ANNAMÁRIA	
TUDÓS VAGY ÉRTELMISÉGI? Az alkotói lét dilemmái Láng Zsolt <i>Bolyai</i> és Daniel Kehlmann <i>A világ fölmérése</i> című regényeiben	
	341
NÉMETH ZOLTÁN	
TRANSZKULTURÁLIS HÁLÓZATOK (Csehy Zoltán: <i>Grüezi! Fél év Svájc</i>)	
	361

JÁNOS SZABOLCS

UTAZÓ NÉMET ÉRTELMISSÉGIK
A 18–19. SZÁZADI ERDÉLYBEN ÉS BÁNSÁGBAN*

Az utóbbi évtizedek irodalom- és kultúratudományi kutatásai jelentős figyelmet szentelnek a 18. század második felétől egyre inkább elterjedő útleírásoknak, különös tekintettel az egyes útleírásokban megjelenített, idegenben szerzett élmények és tapasztalatok feljegyzéseinek és az ún. idegenképek narratív vizsgálatának. Német, angol és francia nyelvterületen több olyan monográfia és tanulmánykötet jelent meg az említett két évtizedben, amelyek egyrészt az utazási irodalom kategorizálásának többszörösen problematikus aspektusait vizsgálják, másrészt pedig kísérletet tesznek az utazás jelenségének történeti-szociológiai, antropológiai és – többek között – irodalomtudományi szempontból történő értelmezésére.¹

A 18. század végén Erdély és a Bánság felfedezetlen terület, *terra incognita* volt a délkelet-európai kultúrkörök számára, ami elsősorban e régióknak a német nyelvterület fő központjaitól való távolságának és fordulatos történelmének köszönhető. Egyáltalán nem rendkívüli tehát, hogy a nyugat-európaiak számára 1800 körül nem az volt a legfőbb kérdés, hogy milyen, hanem az, hogy hol van

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 A téma újabb magyar és külföldi szakirodalmából lásd: KULCSÁR Krisztina, *Ha főurak útra keltek... 18. századi főúri utazástípusok Albert szász-tescheni herceg és Mária Krisztina főhercegnő közös utazásai alapján*, Aetas 34(2019)/3, 20–36.; Uő, *A politikai és társadalmi elit utazásai. 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán*, Korall 26(2006), 99–127.; Uő, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban. 1768–1773*, Bp., Gondolat–Magyar Országos Levéltár, 2004.; Uő, *18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)*, Sic itur ad astra 10(1996/1–3), 83–113.; *Reisen über Grenzen in Zentraleuropa*, Hg. András F. BALOGH, CHRISTOPH LEITGEB, Wien, Praesens, 2014.; Andrea SEIDLER, *Freude und Tücken des Reisens: die Zips in einer Reisebeschreibung des späten 18. Jahrhunderts = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Hg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Josef TANCER, Bremen, Lumière, 2007, 225–241.; *Beschreibung der Welt. Zur Poetik der Reise- und Länderberichte*, Hg. Xenja ERTZHOFF, Amsterdam, Editions Rodopi, 2000.; *Reisen, Entdecken, Utopien*, Hg. Anil BHATTI, Bern etc., Verlag Peter Lang, 1998.; *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*, Hg. Peter J. BRENNER, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1989.

Erdély. A témára vonatkozó tanulmányában Jozef Tancer ennek a kérdésfelvetésnek a jogosságát egy anekdotikus történettel is alátámasztja: a Weimarban megjelenő *Allgemeine Geographische Ephemeriden* című földrajzi folyóirat 1799. februári száma lehozza Joseph Jérôme de Lalande (1732–1807) francia csillagász levelét, amelyben az elismert tudós, a francia akadémia tagja arra kéri a magazin szerkesztőit, hogy tisztázzák zavarát a „délkelet-európai topográfia” kapcsán:

Itt egy névzavar van, amelyet nem értek; kérem, segítsen ki ebből a labirintusból. Mártonfi Ant., Batthyány gróf csillagásza, *Initia astronomica* című művét Alba Carolinában jelentette meg; a püspök azt írta nekem, hogy ez Alba Julae vagy Carlsburg, de a térképeken Weissenburgot talállok; melyik most a helyes? Egy helynek nem lehet ilyen sokféle neve.²

A 18. század elejéig az utazás elsősorban a gazdag arisztokraták vagy a patríciusifjak kiváltsága volt, akik egykor azért utazták be Európát, hogy a külföldi udvarokban tapasztalatokat szerezzenek vagy oktatásban részesüljenek nyugati egyetemeken. Ha a 16. században a humanizmus szellemében kialakult Kavalierstour vagy Grand Tour (nemesi tanulmányút) szinte kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a nemesség fiainak lehetőséget biztosítson külföldi egyetemi tanulmányokra, illetve – a nagy európai udvarok, valamint Nyugat- és Dél-Európa urbánus központjainak meglátogatásával – udvari modort és világi viselkedésmintákat közvetítsen, az utazások ezen klasszikus szakasza a 18. század elején véget ért. Az utazás mint hasznos időtöltés immár a lakosság egyre szélesebb rétegeit hódította meg, így a középosztály tagjai is egyre inkább megengedhették maguknak a nagyobb léptékű utakat. A felvilágosodás korában a polgárság anyagilag egyre jobban gyarapodott, a sajtó és a könyvpiac fejlődése, valamint

² „Hier ist eine Namens-Verwirrung, von der ich nichts begreife; helfen Sie mir aus diesem Labyrinth. Der Astronom des Grafen Batthyani, Ant. Mártonfi, hat sein Werk *Initia astronomica* in Alba Carolina herausgegeben; der Bischof schrieb mir, dass es Alba Julae oder Carlsburg wäre, und auf den Karten finde ich Weissenburg; welches ist nun das rechte? Ein Ort kann doch nicht so vielerley Namen haben.“ Jozef TANCER, *Von Pressburg nach Hermannstadt: Zwei Variationen auf ein itinerares Thema = Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten*, Hg. Wynfried KRIEGLER, Andrea SEIDLER, Jozef TANCER, Bremen, Lumière, 2009 (Presse und Geschichte; 41), 249–268, 250. A továbbiakban a német nyelvű primér szövegekből és szakirodalomból származó idézeteket saját fordításban közlöm (J. Sz.).

a kommunikációs eszközök általános fejlődése pedig egyre érdekesebbé tette az utazást.³

A 18. század közepétől mélyreható változás következett be a földrajzi mobilitás társadalmi megítélésében. Az utazás immár nem a lecsúszott vagy épp kiváltságos társadalmi osztályok foglalatossága volt, a polgárság megjelenésével és megerősödésével egyidejűleg a mobilitás ezen formája mindenki számára elérhető lehetőséggé vált. A polgári származású utazóknak nem kellett megküzdeniük a mozgásszabadság jogáért, az abszolutizmus védelme alatt magától értetődően élhettek az új közlekedési eszközök által kínált mobilitási lehetőségekkel. Ezzel egyidejűleg a foglalkozási célú utazások is egyre népszerűbbé váltak, a mesterlegények és a kereskedők azért keltek útra, hogy a már feltárt gazdasági területeket egyénileg is hasznosíthatóvá tegyék, vagy – mint a Magyar Királyság esetében – egyáltalán felfedezzék őket.

A 18. században sokan megengedhették maguknak az utazást – egyszerű polgárok, köztisztviselők, tanárok, írók és tudósok. Az útra kelés oka minden esetben más és más volt, az új és jobb munkalehetőség keresésétől egészen az idegen és egzotikus országok tudományos felfedezéséig, de a cél mindig ugyanaz maradt: új tapasztalatokat gyűjteni, elhagyni a saját környezet megszokott világát, és új életet kezdeni egy másik helyen – nem feltétlenül külföldön, hanem akár a saját hazában is.⁴

A 18. században azonban nemcsak az utazási kedv nőtt, hanem egyre több utazó hajlandó is volt feljegyezni úti élményeit és kalandjait. Ezt a tendenciát tükrözi vissza a szakirodalom is, amelynek a 18. századi útleírások iránti érdeklődését és a műfajra irányuló kiemelt figyelmét az is indokolja, hogy a műfaj valószínűleg ekkor érte el fejlődésének csúcspontját, mennyiségi és minőségi szempontból

3 Bővebben erről lásd pl.: SEIDLER, *i. m.*; KULCSÁR, *A politikai és társadalmi elit utazásai, i. m.*

4 „Reisen konnten sich im 18. Jahrhundert viele leisten – einfache Bürger, Beamte, Lehrer, Schriftsteller und Gelehrte. Die Gründe für den Aufbruch waren jeweils verschieden und reichten von der Suche nach einem neuen, besseren Arbeitsplatz bis hin zu wissenschaftlichen Erkundungen fremder und exotischer Länder; das Ziel war jedoch immer gleich: neue Erfahrungen zu sammeln, die vertraute Welt des eigenen Milieus zu verlassen und an einem anderen Ort – nicht unbedingt im Ausland, auch in eigenem Land – ein neues Leben anzufangen.” ANNA DE BERG, „Nach Galizien“. *Entwicklung der Reiseliteratur am Beispiel der deutschsprachigen Reiseberichte vom 18. bis zum 21. Jahrhundert*, Frankfurt a. M., Peter Lang Verlag, 2010, 40.

egyaránt. A kor útirajz-irodalmában ugyanakkor meglehetősen kevés leírás jelent meg Magyarország városairól, csupán a főváros, Pozsony örvendett némi hírnévnek. A fontos európai nagyvárosok, mint London, Párizs, Róma vagy Bécs egyértelműen korábban kerülnek az útleírások fókuszába, mint a Magyar Királyság és Erdély úti céljai. Az érdeklődő utazóknak azonban már akkor is volt néhány megbízhatónak tekintett információforrásuk, amelyek segítségével megtervezhették utazásukat Európa e távoli részébe.

Jelen tanulmány keretei között Johann Lehmann, Christoph Ludwig Seipp, Johann Centurius Hoffmann von Hoffmannsegg gróf és Franz Josef Sulzer útleírásait vizsgálom, amelyek egyaránt a Magyar Királyságról és Erdélyről számolnak be a 18. század második felében. Az utazók különböző hivatásokat gyakoroltak, és ebből következően különböző célállomásaik is voltak.

1785-ben a Johann Lehmann szerzői név alatt jelent meg a *Reise von Pressburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen* című útleírás, amely a Pozsony–Nagyszében útvonalon Wieselburg, Győr, Komárom, Buda, Kecskemét, Szeged, Temesvár, Lugos, Szászsebes és Szerdahely érintésével megtett útról számol be.⁵ 1793-ban jelent meg *Reise von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück* című útirajz, jelentősen kibővített útvonallal, amely ezúttal Morvaországon, Szilézián, a Kárpátokon át a Szepességbe vezet, innen a tokaji borvidékén és Máramaroson át Erdélybe, Kolozsvár, Torda, Nagyszében érintésével.⁶ A visszaút Nagyszébenből Temesváron, Szegeden, Kecskeméten keresztül Budára és Pestre vezet, majd onnan Esztergom, Érsekújvár és Nagyszombat érintésével Pozsonyba.

Mindkét fentebb idézett útirajz szerzője Christoph Ludwig Seipp színházigazgató, aki eredetileg teológiát és jogot tanult Jénában, Gießenben és Heidelbergben, de ezt a pályát a színészet kedvéért feladta. Kezdetben különböző sikeres vándortársulatok – Abbt, Wahr, Moll társulatainak – tagja volt, és ebben a minőségében járta be Németországot. Később saját színtársulatával a Magyar Királyság és Erdély különböző városaiban lépett fel, mindig olyan új játszóhelyeket keresve, ahol igény mutatkozott német nyelvű színház iránt. 1781-ben

5 Johann LEHMANN, *Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen*, Dünkelspiel u. Leipzig, Hertel, 1785.

6 Christoph Ludwig SEIPP, *Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück*, In drey Abtheilungen, Frankfurt u. Leipzig, 1793.

Pozsonyból Temesvárra utazott, Nagyszébenben átvette a színház irányítását, majd ismét elhagyta Erdélyt, hogy visszatérjen fogadott otthonába, Pozsonyba. Valószínűleg ezeket az élményeit rögzítette első útleírásában, amelyet 1785-ben Johann Lehmann néven adott ki. Seipp 1786-ban ismét útra kelt, ezúttal erdélyi útvonalon, Kolozsváron, Tordán, Nagyszébenen és Temesváron keresztül. Ezt az utazást második, immár saját neve alatt kiadott útirajzában dokumentálja.

Franz Josef Sulzer geográfus és történész, aki a 18. század végén számos művet publikált Délkelet-Európáról, 1759-től 1773-ig és 1783-tól haláláig osztrák kapitány és lovassági százados volt Erdélyben. Tizenöt éves fiával 1782 nyarán „irodalmi utazásra” vállalkozott Erdélyen, a Temesi Bánságon és Magyarországon át Elő-Ausztriába és Elzászba, azzal a fő céllal, hogy megmutassa ifjú társának a világ egy darabját. Ezen az úton szívesen időzött kolostoroknál, meglátogatott neves könyvtárakat és olyan híres tudósokat, mint Bodmer, Lavater és Geßner. A Magyar Királyságban uralkodó állapotokról szerzett úti tapasztalatait ügyesen megfogalmazott levelekben dolgozta fel, és elküldte őket Theodor Lange brassói prédikátornak. Leveleinek gyűjteménye 1782-ben jelent meg *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Österreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß címen.*⁷

Johann Centurius Hoffmann von Hoffmannsegg gróf természettudós, aki 1793 júniusában Magyarországra utazott, ahol különösen ornitológiai és entomológiai tanulmányoknak, valamint növény- és rovargyűjtésnek szentelte idejét. Hoffmannsegg báró 1800-ban megjelent *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen* című útirajza azonban kevesebb érdemi természettudományos, mint inkább kultúrtörténeti jelentőségű információkat tartalmaz.⁸

Az utazók foglalkozásának és motivációjának megfelelően az útleírások az utazás különböző aspektusaira összpontosítanak, és eltérő utazási tapasztalatokkal foglalkoznak, de néhány fontos csomópont így is meghatározható, mint például a biztonság, az utazási lehetőségek, a helyi nemzetek és a politikai-társadalmi-kulturális viszonyok leírása.

7 Franz Josef SULZER, *Altes und neues oder dessen litteralische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich, Bayern, Schwaben, Schweiz und Elsaß*, 1782.

8 Johannes Centurius von HOFFMANNSEGG, *Reise des Grafen Hoffmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze: Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen*, Hg. Christoph Gottlob JÄHNE, Görlitz, Anton, 1800.

A 18. század vége előtt Magyarország és Erdély még mindig kívül esett a rendszeresen beutazott európai útvonalakon, a kora újkorban pedig egyenesen Európa azon területei közé tartoztak, amelyeknek pusztá említése is elriasztotta a legtöbb utazót, amire Lehmann is reflektált 1785-ben:

Több angol, német, francia és magyar utazik gyógynövénykutatóként, műismerőként, megfigyelőként, emberkutatóként és tanárként. Bejárják a leglakatlanabb vidékeket, és sem a hőség és a hideg, sem a táplálékhiány és a különböző veszélyek nem akadályozzák meg őket abban, hogy véghez vigyék az emberiség számára hasznos küldetésüket. Amikor pedig ide jönnek, megrémülnek a gyilkosságokról, fosztogatásokról, az élelem és a kényelem hiányáról és sok hasonló szörnyűségről szóló rosszindulatú híresztelésektől. Visszamennek anélkül, hogy hasznos tervüket teljesítették volna. – Így maradnak ismeretlenek Magyarország áldott részének, a Bánságnak a ritka természeti kincsei, régiségei, növényei, gyógynövényei, ásványai és más termékei; így marad Erdély csak háborúi és belviszályai miatt ismert a nagy tömegek előtt, és csak kevesek számára belső értékei okán, míg más vidékek, amelyek messze nem rendelkeznek ilyen kiváló tulajdonságokkal, már részletesen ismertek a tanuló ifjúságnak által. [...] A Pozsonyból Nagyszebenbe vezető út leírásával nem más a célom, mint egy igen egyszerű: azt akarom elmondani, hogy egészen kényelmesen lehet utazni olyan vidékeken, amelyeknek pusztá említése is megrémít sok bel- és külföldit. Ha emellett még elmondok valamit, az csak ráadás.⁹

9 „Mehrere Engländer, Deutsche, Franzosen, Ungarn reisen als Krauterforscher, Kunstkenner, Beobachter, Menschenforscher und Lehrer. Sie bereisen die unbewohntesten Gegenden, lassen sich weder durch Hitze und Kälte, noch durch beraubte Nahrungsmittel und mancherley Gefährlichkeiten absprechen, ihr, der Menschheit nützlich Vorhaben auszuführen. Kommen sie herab, so lassen sie sich schwankend machen, durch böshafte Vorspielungen von Todschlägen, Plünderungen, Mangel an Lebensmittel und Bequemlichkeit und vielen dergleichen Ungeheuern. Sie gehen zurück, ohne ihr nützlich Vorhaben ausgeführt zu haben. – So bleiben die seltensten Naturalien, Alterthümer, Pflanzen, Kräuter, Mineralien und einzelne Produkte des gesegneten Theils von Ungarn, Bannat unbekannt, so bleibt Siebenbürgen dem großen Haufen blos durch Kriege und innerliche Unruhen berühmt, nur sehr Wenigen nach seinem innerlichen Werthe, da andere Gegenden, die bey weitem solche Vorzüge nicht haben, der lernenden Jugend schon ausführlich erklärt werden. [...] Bey der Beschreibung einer Reise von Preßburg nach Herrmanstadt habe ich keinen anderen Zweck, als den ganz simplen: ich will sagen, daß man ganz bequem durch Gegenden reisen könne, deren bloßer Name manchen Innländer, wie viel manche Ausländer, schreckt. Sage ich beyher noch etwas, so ist es Zugabe.“ LEHMANN, *i. m.*, 2–3.

Ez az idézet egyértelmű reakció arra a Magyarországról és Erdélyről alkotott negatív képre, amely visszatérő motívum a 18. századi utazási irodalomban. Ennek a negatív attitűdnek utazástechnikai, de történelmi okai is vannak: egyrészt az utazás korántsem kínálta azt a kényelmet, amelyet Európa számos országában már természetesnek tartottak, másrészt pedig a török veszély, a 17. századi felkelések és a pestisjárványok emlékezete még a 18. században is félelmet keltett a potenciális utazókban, és megerősítette az országról és lakóiról az évszázadok során átörökített sztereotípiákat. Ha ezen előítéletek magját keressük, megállapíthatjuk, hogy ezek elsősorban az éghajlatra és az utazók testi épségét fenyegető veszélyekre vonatkoznak. A Magyarországra jellemző időjárást a legtöbb utazó egészségkárosítónak tartotta, és így is jellemezte, ráadásul a lakosságot civilizálatlan barbárokként aposztrofálták. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy még a 18. század végén is többször figyelmeztették az utazókat a rájuk leselkedő rablókra és a betyárookra.

Ebben az összefüggésben Seipp nagyon finoman jár el, nem a Magyar Királysággal és Erdéllyel kapcsolatos negatív sztereotípiák igazságát próbálja megcáfolni, hanem inkább az országról és népéről a vonatkozó szakirodalomban elterjedt pozitív ítéleteket hangsúlyozza, különösen a természeti és ásványi kincsekkel megáldott termékeny ország képét. Ennek megfelelően Erdélyben fellelhetőek

a só és a víz mellett az emberiség legfőbb kincsei, egészséges levegő, eleven, erős, szép emberek, különösen a női nemből, a felszínen; és ez alatt arany, ezüst, ólom, réz, vas, higany és minden egyéb, ami másutt csak szűkösen és egyenként lelhető fel, itt egyszerre elegendő tartalékban van meg.¹⁰

Seipp nagyon alaposan felméri a magyarországi és az erdélyi társadalmi-kulturális viszonyokat, és felhívja az olvasók figyelmét a két ország közötti kulturális különbségekre, miközben a két ország kultúrájának és társadalmi életének összehasonlító elemzését is nyújtja:

10 „ausser Salz und Wasser, die Hauptschätze der Menschheit, gesunde Luft, muntre, starke, schöne Menschen, besonders vom weiblichen Geschlechte, auf der Oberfläche; und unter derselben Gold, Silber, Bley, Kupfer, Eisen, Quecksilber, und alles, was man anderwärts nur sparsam einzeln findet, zusammen im genugsamen Vorrath.” SEIPP, *i. m.*, 375.

Az erdélyi erkölcsök nagyon eltérnek a magyarországiaktól. [...] Annak lakosai már sok mindent átvettek az idegenektől. A magyarok számára felejthetetlen császár- és királynő, Mária Terézia uralkodása alatt a bécsi udvarnak meghatározó befolyása volt a Magyar Királyságra. Akkoriban majdnem minden mágnás Bécsben nevelkedett, vagy több évig udvari szolgálatot kellett teljesíteniük. [...] Ez a Magyarországra gyakorolt hatás azonban nem terjedt ki érezhetően az erdélyi nemzetre. Részben azért, mert túl távol fekszik, részben azért, mert nem elég gazdag ahhoz, hogy Bécsben udvart tarthasson fel, legfőképpen pedig azért, mert Erdélyországban magában is több, eltérő karakterű, őshonosnak tekintett nemzet él.¹¹

Erdély ismertetésekor Lehmann írása részletesen beszámol a nagyfejedelem-ségben élő népekről, az általuk beszélt nyelvekről és a lakosság vallási összetételéről:

Erdélyben három ténylegesen őslakos nemzet létezik, a magyarok, a székelyek és a németek, akiket szászoknak hívnak. [...] A lélekszámot tekintve a magyar nemzet a legerősebb, a székelyé gyengébb, a németeké szintúgy. [...] Az oláh nemzet lélekszám szerint talán erősebb, mint az összes többi erdélyi nemzet együttvéve. Ennek ellenére nincs saját tulajdonjoguk és idegenként tekintenek rájuk.¹²

Lehmann/Seipp esetében az látható, hogy egyértelműen elutasítja az általánosító értékítéleteket, és kerüli a civilizációkat hierarchizáló szemléletet. A saját tapasztalatoknak az ítéletalkotás zsinórmértékévé való avatása, minden hagyományozott információ és tudás megkérdőjelezése jellemzi kifejezetten felvilágosult

11 „Die Sitten in Siebenbürgen sind von denen in Ungarn gar weit unterschieden. [...] Die Einheimischen haben schon gar vieles von den Fremden angenommen. Der Einfluß des Wiener Hofes auf das Königreich Ungarn unter der Regierung der, den Ungarn unvergesslichen, Maria Theresia, Kaiserinn Königin, ist von größter Wichtigkeit gewesen. Beynahe alle Magnaten sind damals zu Wien erzogen worden, oder haben doch mehrere Jahre Hofdienste leisten müssen.” *Uo.*, 196–197.

12 „In Siebenbürgen bestehen drey wesentlich einheimische Nationen, die der Ungarn, der Szekler und der Deutschen, welche letztere Sachsen genennt werden. [...] Die ungarische Nation ist die stärkste an Seelenzahl, die der Szekler ist schwächer, und die der Deutschen gleichfalls. [...] Die Nation der Wallachen ist an Seelenzahl vielleicht stärker als alle andre Nationen in Siebenbürgen zusammen genommen. Sie hat demohngeachtet kein Eigenthumsrecht, und wird als eine Fremde betrachtet.” LEHMANN, *i. m.*, 199.

kritikai hozzáállását ezekben a feljegyzésekben: „Ezek szerzője nem katona és nem is politikus. Ő egy ember, akinek van szeme, hogy lásson, és arra vonatkozó akarata, hogy megvizsgálja mindazt, amit a szemei mutatnak neki.”¹³

A magyarok jellemzésénél Lehmann a szakirodalomban elterjedt negatív heterosztereotípiákat a pozitív autosztereotípiákkal kombinálja:

A művészetek terén a magyarok nagyon elmaradottak. Külföldi művészekre van szükségük. A szép tudományok, akárcsak a művészetek, ellenkeznek az erőteljes, szilárd nemzeti jellemükkel; csak kevesen foglalkoznak velük, és ők is csak időnként. A fiatalokat erőszakkal eltántorítják a tanulástól. [...] A magyarok jelleme nehezen hajlítható. Nincs az a kísértés és csábítás, amelyik a magyar embert, ha fiatal korában megismerkedik a széppel, a jóval, a hasznossal, eltántoríthatná ezektől. Ellenkezőleg, minden erőfeszítés hiábavalóvá válik, amelyik az embert szándékosan ártalmas szenvedélyekre és züllésre ösztönzi.¹⁴

Ez a felvilágosult-kritikus hozzáállás azonban leginkább az „oláhok”, Délkelet-Európa „vadjainak” a leírásában mutatkozik meg, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a 18. századi nemzetkarakterológiai írások és útirajzok rendkívül negatív, az évszázados sztereotípiák által formált képet propagáltak az erdélyi románokról, mint az például a nagyszebeni gimnáziumi tanár és prédikátor, Michael Lebrecht írásából is kiolvasható:

Az oláh még mindig egy nagyon sajátos emberfajta, és a hegyekben, ahol a legszívesebben lakik, rendkívüli módon elhanyagolja a mostoha természet. Sok olyat találunk, akik az emberi arcon kívül alig van valami emberi: ezt is eltorzítja a golyva és más hibák. Az alföldön, más nemzetek

13 „Der Verfasser derselben ist weder Soldat noch Politiker. Er ist ein Mensch, der Augen hat zu sehn, und Willen zu prüfen, was ihm die Augen gezeigt haben.” SEIPP, *i. m.*, 195.

14 „In Künsten sind die Ungarn sehr zurück. Sie bedürfen der fremden Künstler. Die schönen Wissenschaften sind, so wie die Künste ihrem starken kräftigen Nationalcharakter zuwider; nur wenige beschäftigen sich damit, und auch diese wenige nur beyher. Die Jugend wird mit Gewalt von ausgebreiteter Lektür abgehalten. [...] Der Charakter der Ungarn ist schwer zu biegen. Ein Ungar, welcher sich in der Jugend zum Schönen, Guten, Nützlichen lenkt, ist durch keine Versuchung und Verführung auf die Gegenseite zu kehren. So ist im Gegentheile alle Mühe zur Umkehr verlohren, wenn er sich mit Vorsatz zu schädlichen Lastern und Ausschweifungen lenkt.” LEHMANN, *i. m.*, 50–51.

városaiban és falvaiban [...] mindent elsajátítottak, amire az ember képes lehet; de ha nem nevelik őket, nyersek és vadak maradnak. Megmagyarázhatatlan makacsságuk miatt szinte semmilyen kultúrát nem tűrnek meg. [...] A serénység és a szorgalom ugyanolyan kevéssé jellemző rájuk. Nagyobb részük a birkák mögött lustálkodik, másik részük pedig szekerekkel kóborol a vidéken. [...] De a legnagyobb tisztelettel viseltetnek papjaik iránt, akik egyébként olyan durva és ostoba emberek, hogy gyakran nem tudnak sem írni, sem olvasni.¹⁵

Klaus Heitmann szerint a románok ilyen egyoldalúan negatív ábrázolása az Erdélyről szóló irodalomban mindenekelőtt a szerzőknek a kiváltságos etnikai csoportok ügye iránti elfogultságából eredeztethető, tehát értelmezésében a románokról alkotott kép, amellyel a 18. századi és a 19. század eleji ábrázolásokban találkozunk, egy rendkívül negatív torzképnek, „rút karikatúrának” bizonyul, amely a német ajkú nemzet kulturális felsőbbrendűségi érzéséből, valamint a többség által elnyomott kisebbségtől való félelemből, valamint a kiváltságos szász és magyar nemzetek megszálló mentalitásából fakad.¹⁶

A románság bemutatásakor Lehmann azonban nem egyszerűen csak megismétli ezeket a gyakran visszatérő ítéleteket, hanem mélyebbre tekint, és elemzi társadalmi-kulturális életük körülményeit. A többször kifogásolt erkölcsi elmaradottságot a népnevelési tevékenységek hiányának és a szegénység szükségszerű következményének tekinti: „Ha az oláh fejlődni akar, akkor jólétet kell neki adni”.¹⁷ A világi

15 „Noch immer ist der Wallach eine ganz eigene Menschenrace, in den Gebürgen, die er am liebsten bewohnt, von der stiefmütterlichen Natur ausserordentlich vernachlässigt. Man findet viele, die ausser der menschlichen Figur kaum etwas Menschliches an sich haben: auch diese ist durch Kröpfe und andere Naturfehler entstellt und verschoben. Im flachen Lande, an Städten und Dörfern anderer Nationen [...] haben sie zwar Fähigkeit zu allem erhalten, wozu ein Mensch fähig seyn kann; aber sie wird nicht gebildet, bleibt roh und wild. Ein unerklärlicher Starrsinn läßt ihnen beynahe keine Kultur zu. [...] Arbeitsamkeit und Fleiß, ist eben sowenig ihre Sache. Der größte Theil faullenzet hinter den Schaafen, ein anderer hudelt mit Fuhrwerken im Lande herum. [...] Doch haben sie die größte Hochachtung für ihre Geistlichen, die sonst eben so roh und stupide Leute sind, daß sie oft weder lesen noch schreiben können.” Michael LEBRECHT, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, Hörling, 1792, 88–92.

16 Klaus HEITMANN, *Die Rumänen Siebenbürgens aus deutscher Sicht im 19. Jahrhundert. Das Porträt der Ethnie von Rudolf Bergner (1884) = Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, Hg. Konrad GÜNDISCH, Wolfgang HÖPKEN, Michael MARKEL, Köln, Weimar u. Wien, Böhlau Verlag, 1998 (Siebenbürgisches Archiv, Folge 3, 33), 37.

17 „Wenn sich der Wallach bessern soll, so muß man ihm Wohlstand angedeihn lassen.” LEHMANN, *i. m.*, 30.

iskolák csekély számát és az ortodox egyház dominanciáját jelentős hiányossággént határozza meg. Lehmann az elemi iskolák hiányát is fájlatja, bár megjegyzi, hogy a román ortodox egyház képes lenne támogatni az állami iskolákat: „Az oláhországi papságnak több jövedelme van, mint bármelyik németországi protestáns ország papságának.”¹⁸

Ez utóbbiak megítélése meglehetősen negatív, a román ortodox egyházhoz állandóan sötétség és elmaradottság társul:

Az oláh vérszomjas, bosszúéhes – Melyik élő ember lenne más, aki nem hallotta volna zsenge ifjúkorában, hogy mi a jó és mi a rossz, akit nem tanítottak volna meg arra, hogy „amit nem akarsz, hogy mások tegyenek veled, azt ne tedd velük sem” [...], akiben a jó emberek példáján keresztül nem alakult volna ki a hajlam a jóra, és a gonoszok példáján át az irtózás a rossztól, akinek fiatal lelkébe a szeretetet gyakorló, parancsoló és cselekvő isteni vallás ereje ne szórta volna a jóság magvait. [...] Ti, a papság előjárói, püspökök és kolostorok tanítói, zavarjátok el papjaitokat, és képezzetek magatoknak olyan papokat, akik képesek az ország népének hasznára lenni. [...] A mostaniak nemcsak tudatlanok, hanem nem ritkán árulók és rosszindulatúak, és igyekeznek a nyájukat is azzá tenni. Ritkán indul olyan büntetőeljárás egy oláh ellen, amelyben a pópa nem érintett. A szomszédjaitok annyira dühöseket emiatt, hogy nem félnek azt állítani: a felakasztott oláh mellett, igazság és méltányosság szerint, nyomozás nélkül, ott kellene lógnia a pópájának is...¹⁹

18 „Die Geistlichkeit der Wallachen hat mehr Einkünfte, als die Geistlichkeit irgend eines protestantischen Landes in Deutschland.” *Uo.*, 17.

19 „Der Wallach ist blutdürstig, rachsüchtig. – Welcher lebende Mensch wäre anders, wenn er nicht in zarter Jugend gehört hätte, was gut und böse ist, wenn er nicht wäre gelehrt worden: „was du nicht willst, daß andere dir thun, das thue ihnen auch nicht [...], wenn er nicht durch Beyspiele guter Männer Hang zum Guten, durch Beyspiele von Ruchlosen Abscheu vorm Bösen sich gesammelt hätte, wenn die Kraft der göttlichen Religion, welche Liebe übt, und befiehlt und wirkt, nicht Saamen zum Guten in die junge Seele gestreut, der die ganze Lebenszeit den Menschen zum Guten stimmt. [...] Ihr Vorgesetzten der Geistlichen, Bischöffe und Lehrer in Klöstern, jagt eure Popen weg, und bildet euch nützlich seyn wollende und könnende Priester fürs Landvolk. [...] Die jetzigen sind nicht bloß unwissend, sie sind nicht selten tückisch und boshaft, und trachten, ihre Heerde auch so zu machen. Selten ergeht ein Kriminalprozeß über einen Wallachen, in welchen der Pope nicht verwickelt ist. Eure Nachbarn sind so voll Grimm deswegen, daß sie ungescheut behaupten: neben dem aufgehängten Wallachen sollten, nach Recht und Billigkeit, ohne Untersuchung sein Pope hängen...” *Uo.*, 11–13.

Minden bizonnyal az utazók származásával is összefügg, hogy Erdély és a Bánság német ajkú lakosságára, de különösen az erdélyi szászokra több figyelmet fordítanak, mint a többi nemzetre. A német népesség létét az erdélyi régió alapvető jellemzőjének tekintik, akik az ősi német erényeket a kedvezőtlen körülmények ellenére is érvényre juttatják. Dicsérik szorgalmukat, takarékoságukat, ügyességüket, kitartásukat, rendszeretüket és idegenkedésüket a Bécsből származó és az erkölcsöt megrontó fényűzéssel szemben:

Hogyan maradhatott meg ez a nemzet úgy, hogy nem adott alkalmat sem arra, hogy el kelljen szenvednie karakterének és lelkiállapotának megváltozását vagy megváltoztatását? A régi erkölcsök megtartásával. [...] A nyelv [...] hasonlít a régi németre, ahogyan azt bárki fellelheti Gellert fabuláinak előszavában. [...] Az öltözködésben, étkezésben és kényelemben egyre inkább elharapódzó fényűzéstől való távolságtartás volt az a második alap, amelyen a nemzet állhatatossága nyugodott. A nemzet még ma is abba a viseletbe öltözik, amelyben Erdélybe érkezett.²⁰

Seipp fejtegetései a népnevelés és a világi iskolák szükségességéről, illetve az egységes (német) államnyelvről, az ország etnikai-vallási sokszínűségének lelkes hangsúlyoztatása, a jozefinizmus következetes hívének mutatja a szerzőt, ami mindenképp a második útirajzban kerül előtérbe. Az útirajz 1793-ban jelent meg, azaz a francia forradalom közvetlen közelében, az európai gyökeres átalakulások idején. Jozefinista szemléletének megfelelően Erdélyt a szerző olyan országgént írja le, amely II. József idején figyelemre méltó fejlődésen ment keresztül. Seipp művében II. József a felvilágosult uralkodó eszményképének megtestesítőjeként jelenik meg, akinek uralkodása alatt a felvilágosodás szelleme először tör utat magának a politikai életben. Ezt a szemléletet tükrözi a Lehmann szerzői név alatt megjelent útleírása is, amelyben a vallási tolerancia és az etnikai-kulturális sokszínűség az

20 „Wie hat sich diese Nation selbst so gehalten, dass sie nicht die Gelegenheit gegeben, Veränderung ihres Charakters und ihrer Verfassung zu leiden, oder zu bewirken? Durch Beybehaltung der alten Sitten. [...] Die Sprache [...] gleicht der alten deutschen wie sie jedermann in der Vorrede zu Gellerts Fabeln finden kann. [...] Entfernung von jedem Zweige des abwechselnd einreissenden Luxus in Kleidung, Nahrungsmittel und Bequemlichkeit, ward zum andern Grund, auf welchem die Vestigkeit der Nation ruhte. Die Nation kleidet sich heute noch in der Tracht, in welcher sie nach Siebenbürgen gekommen.” SEIPP, *i. m.*, 245, 247.

Erdélyi Nagyhercegség egyedülálló vívmányaként és a II. József által szorgalmazott felvilágosult politika természetes következményeként jelenik meg:

Nincs még egy olyan ország Európában, amely annyi különböző vallást táplálna, mint a kis Erdély, és nincs olyan ország, amelyben a néhány nemzet olyan jól megférne egymással, mint amennyire itt a hihetetlenül sok. [...] Ez a szabadság talán az egyetlen dolog, ami megtartja és fenntartja ezt a kis, a kereskedelemtől és az ipartól szinte teljesen elzárt országot, amely így képes évi másfél milliónyi adót fizetni.²¹

Ugyanezt a szemléletet képviseli Franz Joseph Sulzer is, aki még határozottabban hangsúlyozza, hogy Erdély vallási kérdésekben egyértelműen toleránsabb, mint Magyarország:

Milyen szerencsés, barátom, hogy nem ebben a királyságban született, és erdélyi protestáns lehet; [...] Még most is, hogy az emberbarát, valóban keresztény császár eltörölte a vallási kényszert, a protestáns magyarok továbbra sincsenek biztonságban a katolikusok dühétől. Ha pedig a türelmi rendeletre hivatkoznak, azonnal ezt hallják: „Igen, ott láthatod Isten büntetését, aki megfosztotta szeme világától az eretnek gondolkodású császárt. Az ég hárártson el egy ilyen súlyos büntetést a fejünkről. Nem, a számbőgés nem hallatszik az égig. Éljen sokáig József, és hosszan tartsa szemét országai boldogságán”.²²

21 „Es ist in Europa kein Land, welches so vielerley Religionsarten nährt, als das kleine Land Siebenbürgen, und kein Land, in welchem sich wenige Gattungen so gut vertragen, als da die unglaublich vielen. [...] Diese Freyheit ists vielleicht einzig und allein, was dies kleine, von allem Handel und Erwerb beynahe abgeschnittene Land hält und trägt, so daß es im Stande ist, des Jahrs anderthalb Millionen zu kontribuieren.” LEHMANN, *i. m.*, 55.

22 „Wie glücklich sind Sie Freund, nicht in diesem Königreiche geboren, sondern ein Protestante aus Siebenbürgen zu seyn; [...] Noch jetzt, da der menschenfreundliche wahrhaft christliche Kaiser den Gewissenszwang abgeschafft hat, sind die protestantischen Unger von der Wuth der Katholiken allerdings nicht sicher. Und berufen sie sich auf das Toleranz-Dekret, so hören sie gleich: Ja da sieht man die Strafen Gottes, der den kezerisch-gesinnten Kaiser seiner Augen beraubt, der ihn blind gemacht hat. Der Himmel wolle ja so eine schwere Strafe von unsern Häuptern wenden. Nein, das Eselsgeschrey reicht nicht bis zum Himmel. Joseph müsse lange leben, und lange seine Augen zum Glücke seiner Staaten behalten.” SULZER, *i. m.*, 15.

Az útleírások egyik visszatérő témája Erdély nyelvi sokszínűsége, illetve a nyelvhasználat kérdésköre. Erdélyi és bánsági tartózkodásuk során az utazók legalább három nyelvvel találkoznak: a magyarral, a némettel és a románnal, emellett a latinnal, ritkábban a franciával, a szlovákkal és a szerbbel. Hoffmannsegg gróf is megcsodálja a Bánság nyelvi sokszínűségét és az ott élő emberek már-már közhellyé vált nyelvi kompetenciáit:

A helyi egyháziak között csak egy van, aki szép házat vezet, Koller kanonok, egy értelmes és tanult ember [...] Hét, egymástól nagymértékben különböző nyelvet beszél tökéletesen, nevezetesen: magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul, szlovácul és rácul. Ezek a nyelvek itt mind használatosak, és gyakran hallani, hogy ezek közül hármat vagy négyet egyszerre beszélnek az asztalnál. Majdnem minden falusi pap beszél ezek közül három vagy négy nyelven, nevezetesen magyarul, németül, latinul és rácul.²³

Egy soknemzetiségű régióban a többnyelvűség természetes állapot, a nyelvek mindig kölcsönhatásban állnak egymással. Seipp a nyelvet a „lélek köntösének” nevezi, és ahogy az erdélyieknek megvan a maguk viselete, úgy van meg a saját nyelvük is, amelyek különböznek egymástól:

Mondhatnak, amit akarnak: a nyelv a maga nemében a lélek köntöse. Nem mindegy, hogy a lélek milyen hangnemekben fejezi ki magát. Figyeljük meg azt, aki több nyelven ért; ugyanazt a dolgot több nyelven fejezi ki, de a lélek mindegyikben más irányt vesz. Egy magyar, aki nagyon illedelmes és kellemes, amikor németül fejezi ki magát, egyáltalán nem ugyanaz az ember, amikor a magyar nyelvet használja. Ezt nem a magyar nyelv vagy a magyarul beszélő ember kárára mondjuk. A nyelv szelleme más, következőképpen a nyelvet használó személy lelke és teste is más és más.²⁴

23 „Unter den hiesigen geistlichen Herren ist ein einziger, der ein hübsches Haus macht, der Domherr Koller, ein gescheuter und gelehrter Mann.... Er spricht sieben Sprachen vollkommen gut, die von einander sehr abweichen, nämlich: Ungarisch, Deutsch, Lateinisch, Französisch, Italienisch, Schlawakisch und Raezisch. Alle diese Sprachen sind hier gebräuchlich, und oft hört man drei oder vier davon an einer Tafel auf einmal sprechen. Fast jeder Dorfpfarrer kann drei oder vier davon, nämlich Ungarisch, Deutsch, Lateinisch und Raezisch.” HOFFMANNSEGG, *i. m.*, 90.

24 „Man sage was man wolle: es ist mit der Sprache eine eigne Sache, sie ist das Gewand der Seele. Es ist nicht einerley, in welchen Tönen sich die Seele ausdrückt. Es beobachte sich der ja, welcher mehrere

Összegzésképp elmondható, hogy a 18. században az utazási kedv látványos fel-lendülésével, valamint az utazási lehetőségek és feltételek javulásával Erdély és a Bánság is bekerült a Németországból és Ausztriából Magyarországra és onnan keletebbre utazók kiemelt útvonalába, utazási céljai közé, így az általuk felke-resett és „feltérképezett” területek is a délkelet-európai kulturális térség részévé válhattak. Ezek az értelmiségi foglalkozásokat űző utazók nem kizárólag osztrák származásúak voltak, akadtak közöttük „birodalmi németek” is. Nem minden Nyugatról Erdélybe és a Bánságba tartó utazó vágott át ugyanakkor az egész Magyar Királyságon és az Erdélyi Nagyfejedelemségen, de vannak többen, akik megtették ezt, majd az ún. „provinciákban” való hosszabb-rövidebb tartózkodás után visszatértek a belnémet nyelvterület központjaiba (Bécs, Berlin, Lipcse). Ha figyelembe vesszük Erdély és főképp a Bánság „terra incognita” jellegét a 18. század végén, valamint a két régióval kapcsolatos fogalmi zavarokat és homályo-kat, akkor nem meglepő, hogy a 18. és 19. század geográfusainak, utazó értel-miségeinek és tudósainak legfőbb törekvése az volt, hogy Erdélyt és a Bánságot fizikailag érzékelhetővé, földrajzilag behatárolhatóvá tegyék. A tárgyalt útleírá-sok továbbá Erdély és a Bánság nyelvi-kulturális sokszínűségére, illetve ennek a sokféleségnek a különböző formáira irányítják a korabeli olvasók figyelmét. Ez a fajta heterogeneitás a tárgyalt régiók legfontosabb jellemzőjeként jelenik meg, míg az itt megtapasztalható toleranciát az állam felvilágosult politikájának ered-ményeként értelmezik, ezáltal pedig a nemzetek, nyelvek és vallások sokfélesége a 18. századi útleírásokban e két régióról alkotott kép meghatározó elemévé, megkülönböztető jegyévé válik.

Sprachen versteht, er drücke ebendieselbe Sache in mehrern Sprachen aus, die Seele nimmt bey jeder eine andre Richtung. Ein Ungar, welcher sehr artig und gefällig ist, wenn er sich in deutscher Sprache aus-drückt, ist derselbe Mensch gar nicht, wenn er sich der ungarischen Sprache bedient. Dies ist nicht zum Nachtheil der ungarischen Sprache oder desjenigen, der sie spricht, gesagt. Der Geist der Sprache ist ein andrer, stimmt folglich auch die Seele und den Körper dessen, der sich derselben bedient, anders.” SEIPP, *i. m.*, 149.